

Uus Tallinna ajalugu

Tallinna ajalugu I. 1561. aastani. Koostaja ja peatoimetaja Tiina Kala. Toimetaja Toomas Tamla. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2019. 399 lk., 346 ill.; Tallinna ajalugu II. 1561–1710. Koostaja Lea Kõiv. Peatoimetaja Tiina Kala. Toimetaja Toomas Tamla. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2019. 326 lk., 258 ill.

Jüri Kivimäe*

Uue Tallinna ajaloo kaks esimest raamatut neljaköiteliseks kavandatud koguteosest ilmusid läinud suvel. Väga esinduslik, rikkalikult illustreeritud, suureformaadiline väljaanne, mis sellisena jääb kestma aastakümneteks. Selle suurteose ettevalmistavaks, n.-ö. soojendavaks tööks tuleks pidada Tallinna Linnaarhiivi toimetiste sarjas ilmunud dokumentide publikatsiooni „Tallinna ajaloo lugemik“ (2015). Linnaarhiivist juhitud nüüdse projekti tulemus on sisuliselt ajaloolaste ühe põlvkonna saavutus, esimeses köites oli kokku 17 ja teises 11 kirjutajat. Kahe köite põhiautorid (Tiina Kala, Juhan Kreem, Anu Mänd, Inna Põltsam-Jürjo, Krista Kodres, Ivar Leimus, Lea Kõiv, Enn Küng) kirjutasid samuti akadeemilise „Eesti ajaloo“ teise ja kolmanda köite kandvamaid peatükke. Kas nende kahe väljaande võrdlemine on üldse paslik? Mõnes mõttes kindlasti, sest kirjutamise ideoloogia, stiil, isegi kujundus (sealhulgas kastikeste esitamine) on sarnased. Veel enamgi, kui mõelda *pars pro toto* põhimõttele, siis esindab Tallinna ajalugu olulisel määral ka kogu Eesti ajalugu või, teisiti öeldes, Eesti ajalugu peegeldub väga paljudes tahkudes Tallinna minevikus ja selle kaudu. Niisugune võrdlusemõte pole pelgalt spekulatsioon. Tallinnas kui Eesti ala peamiseks linnas (pisendamata siinkohal Tartu tähtsust) ja hiljem ametlikus pealinnas on lihtsalt toimunud nii palju olulisi poliitilisi, aga ka kultuurilisi sündmusi, mis on mõjutanud ja representeerinud Eestit tervikuna. Kui jääda vanema ajaloo piiridesse, siis on üheks oluliseks põhjuseks asjaolu, et Tallinna ajalooline arhiiv

oma uskumatu rikkusega on säilinud. Mis tähendab, et Eesti ajaloo paljusid nähtusi on olnud võimalik seletada ennekõike Tallinna arhiivimaterjali abil. Eesti ajalookirjutuse ajaloos pole see tõdemine mingi saladus, pigem ajaloolastele, eriti keskaja uurijatele enesestmõistetavus.

Tegemist on ikkagi üldkäsitlusega, mis oma mahu ja sisulise sügavusega ületab kõik varasemad väljaanded. Üldkäsitluse formaat tähendab ka, et tekstis puuduvad reeglina kirjandus- ja allikaviited ning alles vastava köite lõpus on valikbibliograafia. Päris nii see küll pole, sest paljude illustatsioonide ja fotode allkirjades on viidatud nende asukohale arhiivides, muuseumi- või raamatukogudes. Selline stiil teeb Tallinna ajaloo koguteose lugemise õpetlikuks ja usaldusväärseks. Eks seda formaati kasutati ka varasemates väljaannetes nii Nottbeck-Neumann'i saksakeelses väljaandes 1896–1904 kui ka Pullati peatoimetamise ilmunud kaheköitelises ja eestikeelses Tallinna ajaloos 1969–1976. Nende kahe väljaande vahele jäi koguteose „Tallinn“ käsikiri, mis hävis 1944, ent mille osi on eraldi avaldatud. Tallinna ajaloo üldkäsitluste lühike ülevaade ei saa mõistagi pretendeerida kõikehõlmavusele, ent sinna ritta oleks võinud mahtuda ka Rudolf Kenkmaa ja Hugo Peetsi koostatud ja Tallinna Ajaloo Seltsi toimetiste esimese numbrina ilmunud „Tallinn: ajalooline ja kunstiajalooline juht“ (1934), milles juba sisaldub üldkäsitluse tuum. Niisamuti oluiks vaja mainida Karsten Brüggemanni ja Ralph Tuchtenhageni äsjast „Tallinna ajalugu“ (2011, eesti keeles 2013). Muidugi võib mõista Tallinna vanema ajaloo uurimise ja allikate peatüki autorite kimbatust, sest selles valdkonnas orienteerumine oleks enamate viidetega varustatud tekstis siiski hõlpsam.

Kui end asetada tavalugeja positsioonile – sest sissejuhatuses ju märgitakse, et raamatut „on oodatud lugema igauks, kes tunneb huvi Tallinna ajaloo vastu“ (lk. 14) ja seega mitte üksnes kutselised ajaloolased –, siis tekib loomulikult küsimus, mille poolest on uus Tallinna ajalugu uus. Ometi pole uudsuses kahtlust. Tallinna ajaloo uurimine on võrreldes 1904., 1940. ja 1976. aasta tasemega olulisel määral arenenud ja süvenenud. Eriti vääriwad esiletõstmist linnaarheoloogia esiletõus ja saavutused. Esimese köite Muinas-Tallinna käsitlus (lk. 59–74) on värske ja uus, sisaldades ka Idrisi ja Koluveni/Kaluvani-teooria kriitilise ja hariva ekskursi. Need osad on sujuvalt seotud järgnevaga – keskaegse Tallinna tekkimisega. Taani-Saksa vallutus, Lyndanise lahing 1219. aastal ja Mõõgavendade ordu lood seotuna

* Jüri Kivimäe (1947), PhD, Toronto Ülikooli emeriitprofessor, jkivimae@chass.toronto.ca

paavsti poliitikaga on allikakriitilise pilguga läbi kirjutatud. Rumal lugeja ootab siinsamas vastust küsimusele, millal siis ikkagi Tallinnast linn sai, kuid ta peab kannatlikult edasi lugema, kuni õiguskorra ja linna valitsemise peatükini, kus osutatakse, et Taani kuningas Valdemar II jagas mingeid õigusi aastail 1238–1241, kuid vanim on siiski Erik IV Adraraha antud Lübecki õiguse kinnitamine all-linna asukaile 1248 (lk. 145).

Järgnevalt tahab uudishimulik lugeja teada, mis oli see jõutegur või põhjuste kooslus, mis tegid Tallinnast keskajal Põhja-, Lääne-, Ida- ja Kesk-Euroopas laialt tuntud Revali linna? Vastus on lihtne – kaugkaubandus Ida ja Lääne vahel, teisisõnu hansakaubandus. Tallinna ajaloo esimene köide, mis keskendub peamiselt keskaegsele linnaühiskonnale, on allutatud rangele ülesehitussüsteemile, milles ka kaubanduse peatükk (lk. 205–228). Teksti mahult jääb see pea kahekordselt alla kiriku- ja hariduselu peatükile (lk. 273–323). Mehaaniline võrdlus pole sünnis, pigem on küsimus kaubanduse peatüki sisus. Kuigi Tallinna soodsale asukohale keskaegses mereliikluses on vihjatud mitmel puhul (Leo Tiigi artikkel „Keskaegsest mereliiklusest Balti merel ja Soome lahel“ (1957) võinuks kuuluda valikbibliograafiasse), jääb Tallinna tähendus Novgorodi mineval kaubateel, mida kasutati ammu enne 13. sajandi keskaika, rõhutamata. Kaubanduse mahu ja bilansi käsitlus võinuks olla detailsem; ka mõni statistiline tabel või Hansa kaubateede skeem oleks ära kulunud. Kaubandusega seoses oleks oodanud ka seletusi Tallinna sadama kohta keskajal ja 16. sajandil, mis küll järgnevas raamatus on kenasti kirjas. Kaupmees Lutke van Oyteni kastiteksi võinuks näiteks asendada hoopis esinduslikumate Helmich Ficke või Jasper Kappenbergi looga. Raamatu ülesehituse süsteem loob paratamatult piirid peatükkide ja nende alajaotuste vahel. Kui osutada tuntud teadmisele, et keskaegse Tallinna välispoliitika oli peamiselt kokkulangev rae poliitikaga kaugkaubanduses ehk hansakaubanduses, siis viited sellele hajuvad erinevate tekstikohtade vahel.

Eelmainitud kiriku- ja hariduselu peatükk tundub olevat üks kandvamaid käsitlusi Tallinna ajaloo esimeses köites. Siin on tunda köite peatoimetaja asjatundlikku sulge ja eelistusi, mis on ühtekokku õpetlik ja huvipakkuv lugemine. Luterliku reformatsiooni 500 aasta juubeli taustal on esimeste evangeelsete vaimulike, kirikuvalu ümberkorralduste, kiriku sisustuses toimunud muutuste, samuti eestikeelse kirikliku kirjasõna sünni kirjeldused väga instruktiivsed, värvi oleks lisanud laiemalt humanistliku raamatukultuuri

peegeldus Tallinnas. Mõeldes keskaegsete ja varauusaegsete tallinlaste argipäevale, siis olid nende elukägu üheks suurimaks ähvarduseks katkulained ja muud epideemilised haigused, mis teiste seas viisid manalasse ka Tallinna esimesed reformaatorid. Katk kui perioodiliselt Tallinna jõudev oht oleks võinud raamatus vast isegi väikese alajaotuse saada.

Jõudmata arvustava pilguga vaadelda kõiki peatükke, on vaja tähelepanu juhtida lisadele, millel on iseseisev väärtus. Mahu-, kaalu- ja pikkusmõõtude, rahaühikute ning Tallinnas Toompeal tegutsenud Taani asehaldurite, ordukomtuuride ja piiskoppide loendid on vastava teatmevara täpsustatud sõna. Valikbibliograafia koostamine on tegijate valikute ja mingil määral ka hinnangute küsimus, kindlasti võinuks siin ja seal midagi lisada, ent sellisel kujul on ta Tallinna ajalookirjanduses loovimiseks heaks orientiiriks.

Raamatu kokkuvõttes esitatud tõdemusega, et Tallinna keskajale ei saa anda ühest hinnangut ning et tegu oli väga kirju ja vastuolulise ajastuga (lk. 363), võib nõustuda, kuid kokkuvõtte tervikuna jääb vast liiga tagasihoidlikuks, eriti kui silmas pidada, et Tallinna tuntus üleeuroopalisel oli keskajal suurem kui järgnevatel sajanditel ning põhjusi selleks tulekski otsida Tallinna ajaloo esimesest köitest.

Sillaks esimese ja teise köite vahel on Tallinna üleminek Rootsi kuninga võimu alla 1561. aastal. Seda poliitilise ajaloo traditsioonilist veelahet märgitavat akti pole tarvis vaidlustada. Niisamuti tähistab teise köite lõppu 1710. aasta, mil Tallinn kapituleerus Põhjasõjas Vene vägedele. Seega Tallinna ajalugu sõjast sõjani, väikeste korrektiividega, et Liivimaa sõja alguseks oli 1558 ja Põhjasõda oli puhkenud juba 1700. Teise raamatu ülesehituse struktuuris on ajastust tingitud erinevusi, muutusi on ka stiilis. Köite põhiautoriteks on Lea Kõiv ja Enn Küng, mõlemad nn. Rootsi aja pädevad tundjad ja uurijad. Tavalisele lugejale on see köide ilmselt huvitavam, sest enamjagu Rootsi aja Tallinna ajalugu paikneb akadeemilistes ja võrkeelsetes teostes. Seepärast on selle raamatu materjal paljuski uudsem kui paremini tuntud Tallinna keskaeg või 16. sajandi alguspool.

Rootsi aeg on Tallinnale suurte muutuste aeg, millele juba sissejuhatuses õigustatult osutatakse – sõltuvus Rootsi suurriigi sise- ja välispoliitikast, muutused linna kaubanduses jne. Tuntud kaubanduskeskusest ja hansalinnast sai nüüd tsentraliseeritud suurriigi provintsilinn (lk. 11). See on ajastu, mil Läänemere ruumis tervikuna toimus linnade tähtsuse vähenemine

ja aadli esiletõus. Tallinna tähtsuse ja tähenduse langust on keeruline dokumenteerida. Väliselt ilmnesid muutused vaid administratsioonis ja kirikuelus. Tallinna linnasoosium jäi põhimõtteliselt endiseks, sakslastest rae ja kaupmeeskonna võim jäi Lübecki õiguse toel püsima, kuid polnud enam ainuvõimas. Rootsi kuningriigi arvukad sõjad Läänemere ülemvõimu tagamiseks kurnasid majanduse, mis 17. sajandil seisis silmitsi üleeuroopalise kriisiga.

Tallinna ajaloo oli kriitiline juba 16. sajandi teine pool, mil sõda, katk, nälja ja „kallis aeg“ said argipäeva reaalsuseks. Et Euroopa ajalookirjanduses seotakse seda ka kliima ajaloo nn. väikese jääaja fenomeniga, oleks võinud ka Tallinna ajaloo mõnele leheküljele poetada. Koguteose süstemaatiliselt üles ehitatud struktuur pole ka selles raamatus alati tasakaalus. Sõjalis-poliitiliste sündmuste peatükki (lk. 27–42) on kokku pressitud raamatu kogu kandev kronoloogia ja seda vaid napil 15 leheküljel, mida on ilmselgelt vähe, seevastu on kirikuelu peatükk (lk. 195–225) kaks korda pikem.

Tallinna ajalugu neil keerulistel aastakümnetel, 1560. aastatest kuni 1630. aastateni ja kaugemalegi pakub keerulist mõtlemisainet, saati siis kirjutamismaterjali. Tallinna kaks piiramist Liivimaa sõjas (1570, 1577) on Russow asjatundlikult oma kroonikas kirja pannud, sekka maininud ka katkupuhauguid. Raamatus on need sündmused aga lahutatud, linna piiramisi on käsitletud sõjalis-poliitiliste sündmuste peatükis, katkulaineid on kronoloogiliselt üles loetud alles raamatu lõpus paiknevas alaosas „Näljahädad ja haigused“ (lk. 272). Heites pilgu 17. sajandi algusesse, on 1601–1603 Eestimaad tabanud näljahäda ja katkuepidemia mainitud Tallinna ajaloos vaid kahes eraldi asuvas lauses (lk. 71, 272) ning kaduma läheb selle sündmuse oluline, võib-olla isegi pöördeline tähendus Tallinna linnaühiskonnale. Peame tõdema ajaloo paradoksaalsust, kui ühel pool on katk ja surm ning samas kõrval Mülleri jutlused. Nii ka edaspidi, kui Lasnamäe lamburid ja eestikeelne juhuluule on möödaniku simultaansuses kõrvuti 1639. aasta katkulainega Tallinnas.

Kui ka defineerida 17. sajandi Tallinna Rootsi kuningriigi provintsilinnaks, siis ometi ei jäta asjatundlik ning uudne peatükk „Kaubandus ja laevandus“ (lk. 111–137) lugejale muljet linna allakäigust ega majanduslikust stagnatsioonist. Selle peatüki õnnestunud liigendus võinuks olla eeskujuks ka keskaja köitele.

Kui otsida Tallinna ajaloo teises köites esiletõstmist väärivaid osi, siis kuuluvad need kultuuriajaloo valdkonda – kool ja haridus,

trükindus ja kirjasona, teater ja muusika (lk. 227–270). Sarnaselt eelneva väitega ei toeta ka need peatükid Tallinna languse tõdemist. Kel soovi neid küsimusi edasi uurida ja lugeda, võib tutvuda lisades esitatud valikbibliograafiaga.

Raamatu kokkuvõttes (lk. 295) nenditakse samuti kirja- ja raamatukultuuri ning luterliku haridusprogrammi levikut, mis tõi Tallinna väljapaistvaid haritlasi – avati gümnaasium ja trükikoda, ajutiselt sai peavarju ka ülikool. Kõike seda on Tallinna mineviku kultuuripärandina tänapäeval väärtustatud ja käsitletud Euroopa kultuuriruumi kuulumise vaieldamatute tõenditena. Ent siiski jääb kripeldama mõte: milles õieti seisneb Tallinna *genius loci*? Linn, mida neil sajandeil kunagi sõjalise jõuga ei vallutatud, merelinn, mis polnud mitte ainult avatud suurde Euroopasse, vaid mis ka võttis vastu ja kandis edasi euroopalikke väärtusi.

Tallinna uue ajaloo kaks esimest köidet on autorite kollektiivi väljapaistev saavutus, ühe teadlaspõlvkonna nägemus ja memorandum Eesti pealinna minevikust. Lõpetuseks võiks meelde tuletada ärakulutatud legendi Ülemiste vanakesest, kes küsib nendelt, keda ta kohtab: „Kas Tallinn on juba valmis?“ Kui vastus peaks tulema jaatav, siis uputavat Ülemiste vanake linna üle, ja sellel põhjusel ei tohi Tallinn kunagi valmis saada. Sama mõtet võib kasutada ka Tallinna ajaloo kahe esimese köite puhul, sest koguteose kaks järgmist köidet pole veel trükivalgusesse jõudnud. Kuid ka ilmunud köited pole monument Tallinna ajaloo finaalsusele, vastupidi – siin tutvustatud raamatud on andnud väljapaistvalt säraval moel rohkelt mõtteid ja tõukeid meie pealinna ajaloo edasiseks tundmaõppimiseks ja uurimiseks.